

В. В. Сухонос
А. М. Куліш

В. В. Сухонос
Р. М. Білокінь

ДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Підручник

Для студентів спеціальності 081 «Право»

УДК 340.12:340.15(075.8)
Д 36

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного університету (протокол № 4 від 15.10.2020 р.) і рішенням вченої ради ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Протокол № 10 від 30.09.2020

Рецензенти:

Скрипнюк О. В., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України;

Волошин Ю. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету, Заслужений юрист України;

Гаруст Ю. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Державознавство: підручник / Володимир Сухонос, Віктор Д 36 Сухонос, Анатолій Куліш, Руслан Білокінь; за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.

ISBN 978-966-680-976-9

Підручник складається з 12 розділів, що об'єднані в чотири частини: «Держава: загальна характеристика», «Функціонування держави», «Форма держави» і «Типологія держави». Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю 081 «Право».

УДК 340.12:340.15(075.8)

ISBN 978-966-680-976-9

© Сухонос Володимир, Сухонос Віктор,
Куліш Анатолій, Білокінь Руслан, 2021
© ПФ «Видавництво "Університетська
книга"», 2021

Зміст

Вступ	6
Частина 1 ДЕРЖАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	11
Розділ 1 Держава як об'єкт державознавства	12
1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна	12
1.2. Поняття і ознаки держави	17
1.3. Символи держави	23
Питання для самоконтролю	28
Розділ 2 Виникнення держави	29
2.1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства	29
2.2. Характеристика первинної держави	34
2.3. Шляхи природного виникнення держави	40
Питання для самоконтролю	56
Розділ 3 Державна влада	57
3.1. Поняття та методи здійснення державної влади	57
3.2. Основа державної влади	68
3.3. Легітимність державної влади	74
Питання для самоконтролю	83
Список рекомендованих джерел	84
Частина 2 ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ	91
Розділ 4 Функції держави	92
4.1. Завдання і функції держави	92
4.2. Внутрішні та зовнішні функції держави	95
4.3. Форми і методи реалізації функцій держави	129
Питання для самоконтролю	137
Розділ 5 Механізм держави	139
5.1. Механізм держави: поняття і структурні елементи	139
5.2. Державні збройні формування	151

5.3. Поняття і структура апарату держави	167
5.4. Національний лідер і глава держави	179
Питання для самоконтролю	193
Розділ 6 Механізм функціонування держави	196
6.1. Бюрократія як державна технологія	196
6.2. Антибюрократичні державні технології	201
6.3. Державне проектування	213
Питання для самоконтролю	221
Список рекомендованих джерел	222
Частина 3 ФОРМА ДЕРЖАВИ	237
Розділ 7 Держава та її устрій: формальний вимір	238
7.1. Форма держави та її елементи	238
7.2. Доцентрова форма державного устрою	249
7.3. Відцентрова форма державного устрою	258
7.4. Державоподібні та міждержавні об'єднання	265
Питання для самоконтролю	269
Розділ 8 Форма правління	271
8.1. Форма правління: структура і диференціація	271
8.2. Монархія	275
8.3. Республіка	287
Питання для самоконтролю	292
Розділ 9 Політичні режими	294
9.1. Тоталітарний режим	294
9.2. Авторитарний режим	312
9.3. Ліберальний режим	318
9.4. Демократичний режим	322
Питання для самоконтролю	333
Список рекомендованих джерел	334
Частина 4 ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ	351
Розділ 10 Тип держави: поняття, структура і диференціація	352
10.1. Тип держави	352
10.2. Типологія держави: поняття та основні підходи	354
10.3. Юридичний підхід до типології держави	361
Питання для самоконтролю	369

Розділ 11 Типологія держави: цивілізаційний підхід	371
11.1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу	371
11.2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки і Латинської Америки	380
11.3. Держава західної цивілізації	408
11.4. Держава православно-слов'янської цивілізації	415
Питання для самоконтролю	421
Розділ 12 Типологія держави: формаційний підхід	423
12.1. Рабовласницька держава	423
12.2. Феодальна держава	440
12.3. Буржуазна держава	446
12.4. Соціалістична держава	456
Питання для самоконтролю	482
Список рекомендованих джерел	483

Вступ

Як необхідна складова сучасного суспільства держава водночас становить собою певну систему.

У вищих навчальних закладах юридичного спрямування доцільно вивчати державу як особливий політико-правовий інститут, тенденції його розвитку, позитивні та негативні моменти його організації та діяльності. Важливим також є досвід різноманітних держав, їхні державні системи, конкретна структура і діяльність різноманітних державних органів, робота «гвинтиків» державного механізму – його органів, установ та підприємств, посадових та службових осіб тощо.

Саме на досягнення цього, поміж іншим, спрямовані положення стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для бакалаврського рівня, які були затверджені відповідним наказом МОН України № 1379 12 грудня 2018 р. Зокрема, серед спеціальних (фахових, предметних) компетентностей називається знання й розуміння ретроспективи формування державних інститутів. Проте, щоб усвідомлювати ретроспективу формування зазначених інститутів, потрібно знати самі державні інститути.

У комплексі такі знання надає наука про державу – державознавство, яке досить тісно пов'язане з науками конституційного та адміністративного права.

В Україні курс державознавства здебільшого вивчається на спеціальностях, пов'язаних із державним управлінням. Серед спеціальностей юридичного профілю він реалізується в курсі «Державне будівництво і місцеве самоврядування». Тобто, запропонований підручник фактично є першим в Україні підручником, зорієнтованим виключно на державознавство як навчальну юридичну дисципліну.

Вивчення курсу державознавства сприяє досягненню трьох базових цілей – загальноосвітньої, правознавчої та практичної. Загальноосвітня мета цього предмета пов'язана з необхідністю під-

вищення загальної культури студентів – майбутніх правознавців. Правознавча мета навчального курсу полягає в поглибленні теоретичних знань про державу, її походження і сутність, про функціонування держави та її механізму, форму і типи держави. Практичне значення курсу пов'язане із вивченням різних державних інститутів, позитивних і негативних аспектів їх організації та діяльності.

Завданням курсу державознавства є формування відповідних компетентностей, пов'язаних із знанням і розумінням процесів формування державних інститутів від минулого до сьогодення. Зазначена компетентність відповідає таким кваліфікаційно-нормативним вимогам:

- *знання*: основних теорій і понять державознавства, критичне осмислення позитивних і негативних аспектів діяльності різноманітних державних інститутів, типів і форм держави та їх елементів, джерел права;
- *уміння*: розв'язання складних і непередбачуваних завдань і проблем у сфері сучасного державознавства, яке передбачає, поміж іншим, збирання та інтерпретацію окремих джерел конституційного та адміністративного права, базових понять, теорій та поглядів;
- *комунікація*: зрозуміле і недвозначне донесення висновків, знань, пояснень, ідей, проблем та рішень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців у сфері державознавства;
- *автономія та відповідальність*: здатність до подальшого навчання основам конституційного та адміністративного права.

Особливістю цього підручника є значний масив ілюстрацій, який дозволить студентам краще опрацювати навчальний матеріал. При цьому окремі ілюстрації можуть слугувати орієнтиром для навчальних дискусій.

Основними джерелами значної кількості ілюстративного матеріалу є такі:

Агібалова К. В. Історія середніх віків : підручник для VI класу / К. В. Агібалова і Г. М. Донської ; [пер. з рос. В. І. Лапій]. – [18-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1979. – 262 с.

Гудимович Ф. М. Ілюстративні матеріали з історії стародавнього світу : посібник / Федір Мефодійович Гудимович. – К. : Радянська

Держава як об'єкт державознавства

- Державознавство як наука і навчальна дисципліна
- Поняття і ознаки держави
- Символи держави

1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна

Державознавство як наука

Держава є предметом дослідження багатьох наук – філософії, політології, економічної теорії, юриспруденції (особливо – теорії держави і права), але кожна з них вивчає її з позицій власних підходів і, зазвичай, лише частково. Державознавство ж досліджує явище державності в комплексі.

Державознавство становить собою систему знань про державу та державність в їх найрізноманітніших формах, типах, зв'язках та опосередкуваннях.

Предметом державознавства є: поняття держави та державності; виникнення і тенденції розвитку держави та її інститутів; взаємовідносини держави із суспільством та особистістю, економікою, політикою та ідеологією; устрій, організація, функції та методи діяльності держави, її органів і установ, посадових та службових осіб; питання співвідношення держави і місцевого самоврядування.

У результаті державознавство розкриває закономірності структури, розвитку й діяльності держави та її елементів, їх позитивний і негативний вплив на суспільство, формулює висновки та пропозиції про найбільш раціонально-організовану державу, а також про методи роботи державних органів і установ в конкретно-історичних умо-

вах та з урахуванням національної специфіки. Зазначені висновки та пропозиції використовуються для вдосконалення форми держави і її елементів, системи державних органів і установ, методів їх діяльності, а також висвітлення їхніх зв'язків із населенням, різними соціальними верствами суспільства, громадянським суспільством.

Науковий статус державознавства визначається його взаємозв'язками з філософією, різноманітними соціальними науками та юриспруденцією.

Зокрема, *філософія*, яка формулює найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, так чи інакше досліджує державу. Зокрема, Платон, Цицерон, китайські легісти, Гегель ставили державу в основу своїх політичних трактатів.

Серед соціальних наук питання держави є одним із напрямів предмета досліджень у соціології, політології, економічної теорії. Так, *соціологія* розглядає державу з погляду її ролі в суспільстві, а також у її взаємозв'язках та відносинах з різноманітними соціальними, професійними та іншими верствами населення. *Політологія* аналізує державу як особливий політичний інститут, досліджуючи її з погляду політики, з позицій її взаємовідносин з іншими політичними інститутами та групами тиску. *Економічна теорія* розглядає державу з позицій макроекономіки. Урешті-решт, така нова наука, як *геополітика*, вивчає вплив просторового чинника на політику держави.

Проте, звісно, найбільш потужним є взаємозв'язок державознавства з окремими напрямками юридичної науки – юриспруденції. Зокрема, загальнотеоретичні основи державознавства закладаються в межах *теорії держави і права*. Багато точок дотику державознавства із порівняльним *конституційним правом*, яке розглядає окремі державні інститути в різних країнах. Дослідження управлінських проблем держави об'єднують державознавство з *адміністративним правом*. Розвиток конкретних держав аналізує *історія держави і права*, дані якої використовуються для формування певних узагальнень в державознавстві.

Водночас державознавство не пов'язане з природничими науками: фізикою, хімією, біологією.

Розглядаючи методологію державознавства, потрібно мати на увазі, що зазвичай вона є результатом застосування того чи іншого світогляду.

Зокрема, при дослідженні держави використовуються три підходи:

- 1) дослідження об'єктивно існуючих державних інститутів;
- 2) дослідження державності як результату творіння людей;
- 3) дослідження як об'єктивно існуючих державних інститутів, так і створюваних людьми державних конструкцій.

Умовно всю методологію державознавства можна звести до трьох рівнів: рівня парадигм, рівня принципів і рівня методів.

Зокрема, на рівні парадигм відбувається певне протистояння механістичного та органічного підходу. Перший розглядає державу як механізм, а тому її частини можуть бути зібрані як своєрідний конструктор «лего» з будь-яких «деталей». Органічний підхід виходить із того, що всі державні інститути потребують певної першооснови – організму. Механістичний підхід є більш революційним («створимо будь-яку державу з відповідних деталей»), органічний – більш консервативним («інститути держави не створюються, а пророщують-ся на вже існуючому організмі»).

Серед принципів найбільш вагомими є принцип плюралізму та принцип системності. Принцип *плюралізму* дозволяє уникнути односторонності та формулювати правильні й науково обґрунтовані висновки, адже ігнорування одних чинників і перебільшення значення інших можуть призвести до помилкової інтерпретації тих чи інших явищ державності. Принцип *системності* випливає з того, що реальна роль держави, значення тих чи інших державних інститутів та їх вплив на суспільство можуть бути повністю з'ясовані лише в системі, у взаємозв'язку як з іншими явищами державності, так і з інститутами політичної системи, економічними, соціальними, ідеологічними та культурними відносинами.

Усе різноманіття методів можна поділити на дві групи – загальнонаукові та соціально-наукові. З-поміж загальнонаукових методів можна виокремити *діалектичний*, адже місце того чи іншого державного інституту в суспільному житті та його діяльність можуть бути всебічно оцінені лише з урахуванням його виникнення, розвитку, зміни або зникнення, у порівнянні позитивних та негативних властивостей, а також у конкретній ситуації, в якій ці властивості виявляють-

Рис. 1.1. Основоположник механістичного підходу Готфрід Вільгельм Лейбніц

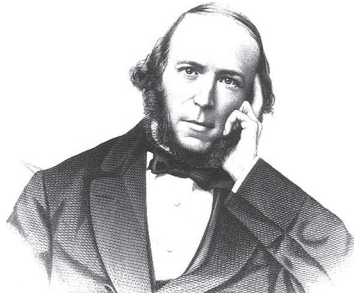

Рис. 1.2. Основоположник органічного підходу Герберт Спенсер

ся. При цьому необхідно пам'ятати, що інститути та форми держави, методи діяльності державних органів, продуктивні в одних умовах, можуть бути непродуктивними в інших (і навіть схожих) умовах, якщо країни мають різні традиції, свідомість і культуру.

Серед інших загальнонаукових методів важливе значення мають *аналіз і синтез*, за допомогою яких, наприклад, у структурі органів держави розрізняються законодавчі, виконавчі та судові органи, що синтезують поняття державного апарату. За допомогою *логічного* методу робляться певні узагальнення та висновки. Метод *спостереження* забезпечує збір даних. *Порівняльний* метод є важливим, адже будь-які зіставлення при отриманні висновків є необхідними для будь-якої науки. За допомогою методу *формалізації* визначаються, зокрема, головні, найбільш важливі складові того чи іншого державного інституту за умисного ігнорування другорядних якостей та зв'язків. Важливе значення мають також *кількісні методи* (зокрема, статистичні), *екстраполяції* (поширення ознак даного явища на інші подібні явища), *модельовання* (штучного відтворення моделей тих чи інших органів або процедур) та *експерименту* (практична перевірка тих чи інших інститутів в умовах, створених експериментатором). Загальнонаукові методи є дуже важливими. Зокрема, відомо, що саме за допомогою методу *прогнозування* свого часу були зроблені висновки про можливість побудови соціалізму (насправді – казарменого соціалізму) та неминучого падіння тоталітарних режимів.

Серед соціально-наукових в державознавстві доволі широко використовуються такі методи, як *історичний* та *конкретно-соціологічний* (анкетування, інтерв'ювання), а також *соціально-якісні методи дослідження*. За їх допомоги здійснюється, зокрема, класифікація типів та форм держави, державних органів тощо.

Державознавство як навчальна дисципліна

На цей час у світі існує понад 200 суверенних держав. Крім того, певні властивості державності притаманні суб'єктам низки федерацій. Зокрема, у США, англійське «state» можна перекласти не лише як «штат», а й як «державу». В Росії окремі суб'єкти федерації називаються «республіками», а в Німеччині деякі землі на конституційному рівні використовують щодо себе термін «державу». На сьогодні у світі налічується майже 300 суб'єктів федерації. Окремі елементи державності притаманні й певним автономним одиницям політичного характеру (Гренландія в Данії), яких у світі існує також більше десяти.

Зрозуміло, що неможливо докладно вивчити більше, ніж півтисячі держав та державних утворень. Саме тому цей курс має не країнознавчий та описово-аналітичний, а синтезований та загальнотеоретичний характер. Він може мати методологічне значення для більш поглибленого вивчення різних аспектів державності, її організації, а також діяльності держави у сфері економіки, політики, культури, правового регулювання тощо.

Курс складається з 12 розділів, що об'єднані в чотири частини. Перша частина присвячена загальній характеристиці держави. Саме в її рамках держава розглядається як об'єкт державознавства. У межах теми висвітлюються питання виникнення держави, характеризуються особливості її влади. Друга частина зосереджує увагу на проблематиці функціонування держави. Відповідно, висвітлюються питання, пов'язані з функціями держави, її механізмом, а також проблематика механізму функціонування держави. Третя частина розглядає форму держави та її елементи: форму правління, форму державного устрою та форму політичного режиму. І, нарешті, четверта частина присвячена категоріям «тип» і «типологія» держави.

1.2. Поняття і ознаки держави

Поняття держави

Об'єктом державознавства є держава.

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи оподаткування.

Вона є єдиною політичною спільнотою та політичним механізмом організації суспільства, серед ознак якої виділяються суверенітет, публічна влада, територія, наявність системи податків і зборів, а також зв'язок з правом. Іноді до ознак держави відносять також примус.

Публічність як ознака держави

Публічна влада – це влада, яка відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт її не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті, хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші, і ті, хто підкоряються (всі інші). Ті, хто керує, – *суб'єкт влади*. Ті, хто підкоряється, – *об'єкт влади*.

В межах публічності державна влада, яка здійснюється коласальним і розгалуженим державним апаратом, є універсальною. Вона поширюється на всіх членів суспільства даної країни та громадян держави, які перебувають за кордоном. Ця влада юридично має право на легальне застосування державного примусу. Проте, на відміну від будь-якого іншого примусу, який має місце в будь-якому колективі, державний примус не обмежується лише позбавленням певних благ (як це, наприклад, існує в окремих рідинах) чи вилученням зі складу окремого колективу (що притаманне, зокрема, політичним партіям). Він поширюється на майно, свободу, а іноді – і на життя (у разі існування смертної кари).

Територія як ознака держави

Територіальна організація – факт проживання людини на території держави, яка визначається кордонами останньої. Ця ознака забезпечується шляхом реєстрації членів політичної спільноти за місцем

проживання, інститутів громадянства та особливого політичного статусу іноземних громадян та осіб без громадянства – апатридів тощо. При цьому територіальна організація держави передбачає, що кожен, хто знаходиться постійно чи тимчасово на території країни, є своєрідним членом, суб'єктом цієї спільноти, має певні права та несе певні обов'язки.

Звісно, держава як політична спільнота має певні елементи суб'єктивності (наприклад, можна вольовим рішенням припинити своє громадянство), проте здебільшого вона будується на основі об'єктивних чинників. Це означає, що всі особи (як фізичні, так і юридичні), які знаходяться на території держави, незалежно від того, бажають вони того чи ні, повинні підпорядковуватися владі цієї держави та дотримуватися її законів. Причому за порушення цих законів у тяжкій формі (мається на увазі вчинення злочинів) усі особи (як громадяни, так і іноземці чи апатриди) можуть бути суворо покарані аж до позбавлення життя. Таких заходів покарання не знає жоден політичний чи соціальний інститут, жодна соціальна спільнота.

Територіальна організація передбачає можливість позбавлення зв'язку особистості з державою, найбільш поширеною з яких є вихід, за виконання певних умов, з громадянства та залишення державної території. Проте, якщо особа залишається в межах держави, то на неї поширюється законодавство останньої з певними особливостями (наприклад, звільнення від виконання окремих обов'язків). Те саме стосується того факту, якщо громадянин держави знаходиться за кордоном, зокрема має там постійне місце проживання.

За територіальною ознакою держава може бути власне державою (Україна) або державоподібним утворенням (Ватикан). Територіальна організація держави пов'язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державоподібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію, ніж державні кордони. Так, влада Папи Римського, його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Це впливає з міжнародної ролі Ватикану як незалежного керівного центру католицької церкви, організованої у світовому масштабі. Власне ж держава може бути доцен-

тровою (унітарна держава, імперія) або відцентровою (регіональна держава, федерація, окремі форми державоподібних об'єднань).

Податкова система як ознака держави

Податкова система передбачає наявність системи *податків і зборів* – засобів, призначених для утримання публічної влади.

а)

б)

Рис. 1.3. Збір податків у Стародавньому Єгипті:

а – притягнення до відповідальності неплатників; б – чиновники-писці

Згідно зі ст. 6.1 Податкового кодексу України *податком* визнається «обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку».

Рис. 1.4. Покарання неплатників податків у Стародавньому Єгипті

За цією ознакою держава може бути власне державою або державоподібним утворенням. Це пов'язано з тим, що податки як